

*Олександр СКОПНЕНКО*

## УКРАЇНЬСЬКА ТА БІЛОРУСЬКА ЛІТЕРАТУРНІ МОВИ XX СТ. КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІССЯ

*У статті проаналізовано специфіку становлення української та білоруської літературних мов у XX ст. з погляду реценції рис поліського діалектного простору.*

**Ключові слова:** історія української літературної мови, історія білоруської літературної мови, Полісся, північне наріччя української мови, південно-західне наріччя білоруської мови, середньобілоруські говірки.

Становлення української та білоруської літературних мов у першій половині XX ст. відбувалося не тільки за малосприятливих культурно-політичних умов, а й на тлі досить складної діалектної диференціації етнічних масивів двох народів, особливо це помітно в розрізі окреслення діалектних баз згаданих літературних мов. Якщо твердження про середньонаддніпрянську основу сучасної української літературної мови стало вже аксіомою в мовознавстві (воно загалом не заперечувалося навіть у часи використання поняття міфічного киево-полтавського діалекту, про реальність існування якого ще й наприкінці XX ст. (!) повідомляють деякі джерела<sup>1</sup>), то впродовж кількох останніх десятиліть у білорусистиці можна спостерігати активні прагнення переглянути традиційне розуміння діалектної бази сучасної білоруської літературної мови. Скажімо, у „Нарисах з історії білоруської мови” 1957 р. стверджувано, що з XVIII ст. в процесах утворення „білоруської національної мови <...> все більшу роль починають відігравати народні говірки центральних районів Білорусі у взаємодії з північно-східними говірками”<sup>2</sup>. М. Гурський, М. Булахов та М. Марченко 1961 р. з цього приводу писали, що „обабіч лінії Ошмяни – Мінськ – Гомель лежить неширока смуга говірок мішаного типу, які відіграли, видно, основну роль під час

---

<sup>1</sup> Бандарэнка Т. П. Літаратурная мова / Т. П. Бандарэнка // Беларуская мова : энцыклапедыя ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1994. – С. 313.

<sup>2</sup> Нарысы па гісторыі беларускай мовы : дапаможнік [для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў] / А. Я. Бірыла, М. Г. Булахав, А. І. Жураўскі ды інш. – Мінск : Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1957. – С. 24.

формування норм літературної мови”<sup>3</sup>. Автори підручника для педагогічних вишів наприкінці 1980-х постулюють цю тезу вже цілком упевнено: „Сучасна білоруська літературна мова сформувалася в ХІХ–ХХ ст. на базі живої народної мови, зокрема середньбілоруських говірок, з яких узяла найтиповіші особливості”<sup>4</sup>. Натомість М. Булахов 1957 р. твердив, що на характер норм білоруської літературної мови сильний вплив справили говірки Мінської області та деякі суміжні *південно-західні діалектні системи*. „Важливу роль у зазначеному процесі, – зауважував дослідник, – відіграв той факт, що письменники ХІХ–ХХ ст., які, до речі сказати, є в основній масі уродженцями центральних і південно-західних районів Білорусі, досить повно відобразили в художній літературі діалектні особливості саме цієї території”<sup>5</sup>. Академічна „Історія білоруської літературної мови” наводить докази, що тільки в добу виходу газети „Наша ніва” (1906–1915 рр.) остаточно визначилася діалектна база нової білоруської літературної мови<sup>6</sup>. „Важливим, а можливо, і вирішальним чинником було те, що як організатори „Нашай нівы” і видавництва, так і перші видатні письменники були родом з Мінська та його околиць і Вільні та її околиць (Ошмяни, Вілейка, Воложин). Тому участь говірок, які вони представляли („вілейщина” та „борисовщина”), виявилася вирішальною”<sup>7</sup>. На думку авторів розгляданого дослідження, цьому сприяла й традиція ХІХ ст., адже В. Дунін-Марцинкевич та Ф. Багушевич – класики білоруської літератури – представляли пограниччя двох діалектів: південно-західного та північно-східного. Енциклопедія „Білоруська мова”

---

<sup>3</sup> Беларуская мова : вучэбны дапаможнік [для факультэтаў падрыхтоўкі настаўнікаў пачатковых класаў педагагічных інстытутаў] / М. І. Гурскі, М. Г. Булахаў, М. Ц. Марчанка. – Мінск : Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1957. – Ч. 1. – С. 17.

<sup>4</sup> Беларуская мова : Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная булова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія : вучэбны дапаможнік [для факультэтаў падрыхтоўкі настаўнікаў пачатковых класаў педагагічных інстытутаў] / Я. М. Адамовіч, Л. А. Акаловіч, В. А. Бекіш і інш. ; пад рэд Я. М. Адамовіча. – Мінск : Вышэйшая школа, 1987. – С. 11.

<sup>5</sup> Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы : Марфалогія : падручнік [для студэнтаў філалагічных факультэтаў універсітэтаў і педагагічных інстытутаў] / А. М. Базыленка, А. Я. Бірала, М. Г. Булахаў і інш. – Мінск : Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1957. – С. 6.

<sup>6</sup> Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2. – С. 152–154.

<sup>7</sup> Там само. – С. 153–154.

обґрунтовує твердження, що у ХХ ст. роль південно-західних говірок у виробленні норм білоруської літературної мови стає визначальною<sup>8</sup>. Пізніше в цьому ж виданні була висловлена думка, що західна група північно-східного наріччя „відіграла провідну роль у становленні основи сучасної білоруської літературної мови на початковому етапі її історичного формування”<sup>9</sup>.

Як бачимо, навіть цей аж ніяк не повний перелік підходів науковців до окреслення діалектної основи показує, наскільки було складно визначати провідний ареал в умовах ацентричного формування сучасної білоруської літературної мови, адже суперечки точилися не навколо якогось говору – не було одноставності навіть у поглядах на роль наріч у цих процесах. Коли прийняти положення про середньобілоруську основу розгляданого ідіому, то виходить, що й говірки Східного Полісся (з погляду української традиції, бо в гуманітаристиці Білорусі – це головним чином Східна Наддніпрянщина, а межею Східного Полісся, на думку білоруських дослідників, виступає Дніпро) належать до бази білоруської літературної мови. Відомо, що середньобілоруські говірки, наймолодші на теренах білоруського етнолінгвального простору, тягнуться пасмом з півночі на південь (від суміжних з Білоруссю районів Віленщини аж до північної частини Чернігівської області). Вони утворюють окрему міждіалектну групу, що виникла внаслідок фронтальної взаємодії південно-західного та північно-східного наріч білоруської мови. Дослідники зазначають, що цей діалектний простір „за походженням не є наріччям”<sup>10</sup>. Згадані говірки ще називають мішаними, або перехідними, оскільки вони поєднують у собі ті чи ті риси південно-західного або північно-східного білоруського наріччя, хоч і вирізняються нечисленним комплексом власних особливостей<sup>11</sup>. Складна природа середньобілоруських говірок спонукала дослідників Білорусі підходити до них як до діалектних систем, що „виступають у межах говірок, які належать до обох наріч білоруської мови (так! – О. С.), широкою територіальною

---

<sup>8</sup> Крывіцкі А. А. Паўднёва-заходні дыялект // Беларуская мова : энцыклапедыя ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1994. – С. 417.

<sup>9</sup> Крывіцкі А. А. Паўночна-ўсходні дыялект // Беларуская мова : энцыклапедыя ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1994. – С. 420.

<sup>10</sup> Крывіцкі А. А. Сярэднебеларускія гаворкі // Беларуская мова : энцыклапедыя ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1994. – С. 550.

<sup>11</sup> Докладніше див.: Крывіцкі А. А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапаможнік. – Мінск : Вышэйшая школа, 2003. – С. 197–200.

смугою приблизно в середині масиву цих говірок”<sup>12</sup>. Унікальне явище, надто коли підходити до нього з позиції реалій українського діалектного простору, у якому перехідний тип говірок (напр., південно-східні на поліській основі) не становить особливої ареальної одиниці, що відіграла б помітну роль у процесах становлення української літературної мови. Таким чином, можна побачити, що східна частина цього поліського ареалу реально залучена до бази білоруської літературної мови або принаймні не виступає в ролі ареалу-опозиції до цієї основи. Скажімо, важливі фонетичні риси середньбілоруського діалектного простору – недисимілятивне акання (перехід [a], [o], [e] в ненаголошеній позиції в [a]: ва<sup>1</sup>да, гала<sup>1</sup>ва, м<sup>1</sup>нога, с<sup>1</sup>ена, с<sup>1</sup>кора, хо<sup>1</sup>ча тощо), а також недисимілятивне якання (вимова в ненаголошеній позиції [a] на місці голосних [a], [o], [e]: з’ам<sup>1</sup>ла, але ’з’емл<sup>1</sup>і, на’с’ен<sup>1</sup>:а, в’а’с’ел<sup>1</sup>:а) – стали характеристичною рисою сучасної білоруської літературної мови. При цьому вони властиві говіркам Гомельського Полісся та суміжних територій.

У білоруській діалектології в межах південно-західного наріччя за низкою ознак виокремлюють мазирські, або східнополіські говірки. Їх розглядають і як окремий структурний тип, і як частину случько-мазирської групи. У кожному разі, случько-мазирські говірки потрактовано як основотвірний, або центральний, тип говірок південно-західного наріччя білоруської мови. Гродненсько-барановицькі говірки – другий південно-західний білоруський говір (у термінах української діалектології) – становлять периферію саме случько-мазирського ареалу<sup>13</sup>. Отже, незважаючи на занадто глобальне подальше узагальнення, ми можемо розглядати ареал Центрального та Східного Полісся Білорусі (у білоруській термінології – Східного Полісся та Східної Наддніпрянщини) як одне з протоядер формування діалектної бази сучасної білоруської літературної мови. Це можна зобразити за допомогою ланцюжка співвідношень центру та периферії діалектних масивів таким чином: говірки Мазирського Полісся > случькі говірки > гродненсько-барановицькі говірки (західні говірки) > середньбілоруські говірки. При цьому в південній частині середньбілоруського ареалу перехід може бути й безпосередній. Навіть якщо припустити, що акання – пізня релевантна риса діалектних систем Гомельського Полісся, то однаково цей ареал не був усунутий від процесів становлення діалектної бази сучасної

---

<sup>12</sup> Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапаможнік. – Мінск : Вышэйшая школа, 2003.– С. 199.

<sup>13</sup> Крывіцкі А.А. Там само.– С. 175–178.

білоруської літературної мови.

Нині в білорусистичі утвердилася думка, що „становлення норм білоруської літературної мови тісно пов'язане не з діалектами, як міркували раніше, а з діалектними зонами білоруської мови. Спочатку такою діалектною основою національної літературної мовотворчості була північно-західна діалектна зона білоруської мови”, смуга говірок по лінії Борисов – Мінськ – Молодечно – Ошмяни, тобто простір між Мінськом та Вільно<sup>14</sup>. При цьому під терміном *діалектна зона* в білоруській діалектології розуміють „спільності, або групи, говірок білоруської мови, тождесних за певними структурними особливостями. <...> це тільки частини єдностей говірок білоруської мови в цілому чи їхніх певних діалектних спільностей (масивів, діалектів)”<sup>15</sup>. Північно-західна діалектна зона перебрала на себе місію єдиної основи сучасної білоруської літературної мови, оскільки саме цей простір став „ареною гострої загальногромадської польсько-російсько-білоруської мовної конфронтації та становлення білоруської національної самосвідомості в XIX – на початку XX ст.”<sup>16</sup>. І тільки з 1920-х центральна діалектна зона на чолі з новою столицею Мінськом починає відігравати провідну роль у розвитку основи літературної мови. Проте „це не було зміною її початкової північно-західної зональної діалектної основи, а її істотним розгортанням і поширенням”<sup>17</sup>.

У північно-східному наріччі білоруської мови вітебсько-могильовські говірки (особливо їхня східна частина) виступають ядром щодо полоцько-мінських говірок<sup>18</sup>. Виходить, що периферійні південно-західні гродненсько-барановицькі та периферійні полоцько-мінські говірки північно-східного наріччя, об'єднані в північно-західну й центральну діалектні зони, відіграли головну роль у становленні діалектної бази сучасної білоруської літературної мови.

В українській історичній ситуації наприкінці XIX – у XX ст. все склалося неначе навпаки: поліські говірки „поволі відступали й відступають перед південно-східними, але вплив північних говірок у їх чернігівському варіанті на літературну мову, хоч і не такий великий, як на початку 19 ст., мав тривалий характер. <...> Але своєю сталістю та послідовністю він чимало сприяв синтетичному

---

<sup>14</sup> Кривіцкі А.А. Там само.– С. 277.

<sup>15</sup> Кривіцкі А.А. Там само.– С. 215.

<sup>16</sup> Кривіцкі А.А. Там само.– С. 278.

<sup>17</sup> Кривіцкі А.А. Там само.– С. 278.

<sup>18</sup> Кривіцкі А.А. Там само.– С. 194–195.

характерові української літературної мови. Твердження про киево-полтавську основу її (власне, південнокиївську й південнополтавську) <...> потребує якщо не заперечення, то чималого обмеження”<sup>19</sup>.

Такий перебіг формування діалектних основ викликаний історично та має досить широке висвітлення в науковій літературі. Певна річ, що в кожного народу процес формування діалектної бази літературної мови нового типу відбувався цілком незалежно. Жодним чином не можна ригористично підходити до поняття діалектної бази, адже ступінь її збереження в літературній мові залежить від конкретних обставин і в різні часові проміжки буває неоднаковий. Докладне вивчення ваги поліської спадщини в створенні образів сучасних української та білоруської літературних мов має спиратися на порівняння структурних одиниць цих ідіомів, що передбачає залучення до аналізу докладних лексичних атласів та зведених діалектних словників розгляданого ареалу.

*Александр Скопненко*

**Украинский и Белорусский литературные языки XX ст.  
сквозь призму Полесья**

*В статье проанализирована специфика становления украинского и белорусского литературных языков в XX ст. с точки зрения рецепции черт полесского диалектного пространства.*

**Ключевые слова:** *история украинского литературного языка, история белорусского литературного языка, Полесье, северное наречие украинского языка, юго-западное наречие белорусского языка, среднебелорусские говоры.*

*Oleksandr Skopnenko*

**Ukrainian and Belarussian literary languages of the twentieth  
century through the prism of Polesye**

The specific of formation of the Ukrainian and Belarussian literary languages in the twentieth century from the point of view of reception of lines of Polesye dialectal space is analysed in the article.

**Key words:** *history of the Ukrainian literary language, history of the Belarussian literary, Polesye, north dialect of Ukrainian, south-west dialect of Belarussian, middle Belarussian dialects.*

---

<sup>19</sup> Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови / Ю. Шевельов // Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів – Нью-Йорк, 1996. – С. 173.